

8. P. — sztuka. Słowianie pld., a wg uczo-
nych ślc. (J. Stanisław) także zach., osiedlający
się między VI a IX w. na terytorium P., od po-
czątku mieli możność stykania się z prowincjo-
nalną sztuką późnorzym., antyczną i staro-
chrześc. w takich ośrodkach miejskich, jak Ara-
bona = Raab = Győr, Brigetio = Komarn = Ko-
márno, Carnuntum = Petronell, Savaria = Stei-
namanger = Szombathely i Scarbantia = Oden-
burg = Sopron — w P. I., Sirmium = Mitro-
vica — w P. II, Aquincum = Budapest i Sopia-
nae = Fünfkirchen = Pécs — w Valerii oraz Poeto-
vio = Pettau = Ptuj i Emona = Laibach = Ljublja-
na — w Savii. W szczególny sposób oddziały-
wać na nich musiała sztuka starochrześc., le-
żąca u podstaw sztuki wsr. W w. IV i V istniały
w P., wchodzącej wówczas w skład diecezji ilir.,
więcej lub mniej okazałe budowle sakralne:
bazyliki (Fenekpuszta, komitat Veszprém, z pa-
stoforiami, istniejąca razem z kolonią rzym. do
w. VII, oraz pozostałości drugiej bazyliki;
Kékkút, komitat Zala, 37,5 m × 16,5 m, i zespół
13 pomieszczeń kultowych spełniających funkcję
bazyliki z pastoforiami; Savaria, za murami
miejskimi, p. w. Św. Kwiryna; Sopianae; Sümeg,
komitat Somogy, z późniejszym osiedlem słow.);
jednonawowe kościoły i kaplice na rzucie prostokąta
(Buda, z subsellium; Kisióspuszta, komi-
tat Tala, z narteksem i wydłużoną apsydą,
20 m × 12 m; Sarisáp, komitat Esztergom; So-
pianae; Uleisa Castra = Szentendre); budowle
w typie cella trichora (Buda; Sopianae, z kryptą
grobową pod przedsionkiem, w w. IX ponownie
ozdobiona malowidłami ściennymi, odkryta
w r. 1922) i na rzucie wydłużonego ośmioboku
z siedmioma apsydami (Sopianae); hypogea
(Sopianae, pod wieżą bazyliki, prostokątne,
przesklepione, z freskami przedstawiającymi
m. in. Hołd Trzech Króli, Arkę Noego, Historię
Jonasza oraz podobizny św. Piotra i Pawła,
odkryte w r. 1870; tamże cubiculum z deko-
racją figuralną w medalionach i roślinną).
Z tego też czasu pochodzą, obok lampek, brą-
zowe płytki z reliefami o chrześc. i pogańskich
tematach, służące do dekoracji drewnianych
skrzyńeczek (Császár; Intercisa = Dunaujváros).
Z kolei świat art. wyobrażeń Słowian Panoń-
skich kształtowała najpierw sztuka Awarów, pod
których władzą pozostawali od r. 568 — z wy-
jątkiem okresu państwa Samona (623—58) —
do końca w. VIII, później zaś sztuka sprawują-
cych w P. zwierzchnictwo Franków, zanim —

po krótkiej, a względnej samodzielności (847—
60) i przyłączeniu do państwa wielkomor. (874—
84) — ludność słow. nie uległa na trwałe Węgrom
(896), by z biegiem czasu zupełnie zaniknąć.

Najstarsze ślady twórczości art. Słowian
Panońskich sięgają panowania Awarów i wiążą
się z wyrobami kestelskiej kultury (ob.). Na-
tomiasz zachowane zabytki sztuki monumental-
nej niemal w całości przypadają na rządy ślc.
ks. Pribiny (ob.) i jego syna, frank. komesa
Kocelja (ob.). Pribina po przyjęciu chrześci-
jaństwa w Treisma = Traismauer osiadł na stałe
w pld. P. Tu, razem z Koceljem, rozwinął oży-
wioną działalność na polu budownictwa sakral-
nego, współpracując z arcybiskupstwem w Salz-
burgu (rym. Juvavum), któremu P. podlegała
na polu administracji kościelnej od 811 r. Con-
versio Bagoariorum et Carantanorum, rozdz.
11—13, informuje o 19 kościołach wzniesionych
za czasów Pribiny na ziemiach jego i Kocelja,
w tym 17 poświęconych przez Liutprama, arcy-
bpa Salzburga, oraz 11 innych zbudowanych
za Kocelja, a poświęconych przez Adalwina, na-
stępce Liutprama. Ani wyświęcenie Metodego
na arcybpa P. w r. 870 przez papieża Hadriana
II na prośbę Kocelja, ani też przyłączenie P. do
państwa wielkomor. nie pozostawiło uchwytnych
śladów w sztuce Słowian Panońskich.

Jak wykazały badania arch. prowadzone
w l. 1951—54 (G. Fehér), główna siedziba Pri-
biny znajdowała się na miejscu dzis. Zalaváru
(ob.); tam, 9 km na pld. zachód od ujścia rz. Zali
do Balatonu, założył Pribina na bagnach wa-
rowny gród Mosapurc = Mosaburg lub Moosburg:
„Tunc coepit ibi ille habitare et munimen
aedificare in quondam nemore et palude Salae
fluminis”. Właściwy gród znajdował się na
wyspie Vársziget, podczas gdy na sąsiednich
wyspach otaczało go osadnictwo przygodowe
o charakterze miejskim, tak że całość upodab-
niała się do miasta typu rozproszonego (Hensel).
Z pierwotnej zabudowy grodu pozostały skromne
resztki: wał wewnętrzny, szeroki około
1,5 m, utworzony z ubitej ziemi ujętej dwoma
rzędami cienkich pali przeplecionych prętami,
a na południu wyspy, między tym wałem
a murem zewnętrznym z w. XI, cmentarz
słow. datowany na w. IX i X, oraz szczątki
drewnianej konstrukcji słupowej. W części
grobow ciała zmarłych spoczywały w wielkich
trumnach z desek; w jednej z trumien znale-
ziono pierścionki ozdobione granulacją i fili-
granem oraz srebrne kolczyki w typie określa-
nym przez V. Hrubego w odniesieniu do Sta-
rego Miasta na Morawach jako biz. i datowanym
na l. 875—900. Inne groby wyróżniały się wy-
posażeniem frank. (m. in. ostrogi i nóż bojowy
typu scramasax).

Wedle Conversio, w Mosaburgu poświęcił
Liutpram trzy kościoły: 24 I 850 kościół p.
w. NPMarii — „in illum veniens castrum”;
w r. 852 lub 853 kościół (benedyktyński?)
p. w. Św. Hadriana, wzniesiony przy pomocy
murarzy, malarzy, kowali i cieśli przysłanych

z Salzburga — „infra civitatem Priwinae”, i wkrótce potem kościół p. w. Św. Jana Chrzciciela — „in eodem civitatem”. Przez dłuższy czas sądzono, że wiarygodność tych przekazów potwierdziły wykopaliska w Zalavárze prowadzone w l. 1946—48 i 1953 (A. Radnóti), wydawało się bowiem prawdopodobne, iż z czasów Pribiny pochodzą wysokie dziś tylko na 0,65 m mury kamiennej budowli na wyspie Récéskút, położonej 800 m na północ od grodowego zespołu obronnego w Vársziget. Była to orientowana bazylika trzynawowa (21,5 m × 12,1 m), czteroprzęsłowa, z nawami bocznymi oddzielnymi od nawy głównej prostokątnymi filarami, od wschodu zamknięta na zewnątrz ścianą prostą, od wnętrza zaś trzema wydłużonymi apsydami zakończonymi półkoliście (szerokość apsydy środkowej 4,6 m, bocznych 2,1 m), od zachodu mająca prostokątny przedsionek z emporą (być może między niskimi wieżami), do którego od południa przylegało otwarte doń bliźnim przejściem, zbliżone w rzucie do kwadratu, baptysterium (3,15 m × 2,65 m). Kościół wzniesiony był z płaskich kamieni łamanych, łączonych cienką warstwą zaprawy, z zastosowaniem ciosów w narożach i wtórnym użyciem elementów archit. z okresu rzym. Z zewnątrz i od wnętrza ożywiały go silnie wystające lizeny, tzw. „bandes lombardes”, typowe dla pierwotnej sztuki rom. Bazylikę tę, zniszczoną pożarem w wcz. okresie panowania Arpadów, miał odbudować w w. XI król Stefan I (ob.).

Dercsényi identyfikuje budowlę w Récéskút z kościołem Św. Hadriana i na podstawie cechy trzech apsyd zakrytych na zewnątrz ścianą prostą łączy go, wbrew świadectwu źr. hist., z Istrią i działalnością misyjną patriarchy w Akwilei, w którego skład od w. IV wchodziła pld. część P. Inferior. Natomiast z kościołem Św. Jana Chrzciciela utożsamia ją Bogyay (i Radnóti wg ustnej informacji), przyjmując, że wzniesiony został jeszcze przed przybyciem Pribiny do P. jako „ecclesia baptismalis”. Na czasy Kocelja datuje budowlę Fehér, idąc poza tym za wywodami stylistycznymi Dercsényiego. Zdaniem Karamana zakrycie trzech apsyd ścianą prostą pojawiło się w Récéskút samodzielnie, w nawiązaniu do miejscowej tradycji starochrześc., przez wprowadzenie karolińskiego motywu trzech apsyd do występującego w P. od początku wnętrza kultowego na rzucie prostokąta, a nie za pośrednictwem Istrii, gdzie kościoły z trzema apsydami od wschodu, zakrytymi ścianą prostą, pochodzą dopiero z w. XII i XIII.

Nowe światło na czas powstania bazyliki w Récéskút rzuciły na koniec badania prowadzone w l. 1962—63 przez A. Cs. Sós, wg której budowlę kamienną poprzedziły na tym samym miejscu dwie starsze budowle drewniane. Na podstawie otworów po słupach i układu grobów z drewnianymi trumnami zachowanych w warstwie osadniczej z w. VIII—IX uzasadnia się istnienie drewnianego kościoła centralnego z pierwszej tercji IX w., łącząc go z frank.

misjami działającymi na terenie P. bezpośrednio po zwycięstwie Karola Wielkiego nad Awarami. Równocześnie odkryto pozostałości dużego kościoła (30 × 19,5 m) w typie ecclesia lignea w technice tzw. fachwerku z zastosowaniem gliny, piaskowca i rzym. cegieł, orientowanego, trzynawowego (szerokość nawy głównej — 8 m, naw bocznych — 4 m), z podporami o średnicy 0,20 m (wpuszczanymi w otwory o średnicy 0,70—0,80 m i umocowywanymi w nich przy pomocy gruzu), od wschodu zamkniętego odcięciem koła, z przedsionkiem (9 × 5 m) i wieżą (6 × 5 m) od zachodu oraz podcieniem szerokości 2 m wzdłuż boku pñ. Sós datuje ten kościół na drugą tercję IX w., rozpoznając w nim pierwszy kościół Pribiny w Mosaburgu, wzniesiony pod przejęciem zapewne po starszym kościele wezwaniem Św. Jana Chrzciciela, i wskazuje na kościół w Breberen (okręg Akwizgran) jako na najbliższą analogię pod względem typu.

Dotychczas sporna pozostaje szczegółowa lokalizacja kościoła NPMarii na wyspie grodowej. Fehér upatruje go w szczątkach drewnianej konstrukcji słupowej, natomiast Sós przypuszcza, że kościół ten — jako „honorabilis ecclesia” niewątpliwie wystawiony z kamienia, skoro jednonawowa kaplica z półkolistą apsydą od wschodu (12,11 m × 7,17 m), wzniesiona z początkiem XI w. w Vársziget w zach. części wyspy, zachowała wtórnie użyte kamienne elementy archit. starszej budowli — usytuowany był na zachód od badanego dotąd obszaru cmentarza.

Żaden z pozostałych kościołów poświęconych przez Liutprama i Adalwina nie jest znany. Dercsényi sądzi, że jednym z nich mogła być

Ryc. 6. Panonia. Zabytki architektury sakralnej z w. IX, wg Csemiczky-Sós

pokrewna kościołowi Św. Hadriana bazylika w Fenék, datowana na w. IV, jeśli nie VII, której ostatnie przekształcenie K. Sági datuje na początek IX w. Na pilną uwagę przyszłego badacza zasługuje pochodzący z czasów Pribiny kościół w *Quinque Ecclesiae* = Pięciokościoły = Pécs, a zdaniem Sós również wspomniana już wyżej druga bazylika w Sümeg i rotunda z jedną absydą w Veszprém, datowana na w. XII (K. Gyürky). W jakim stopniu architektura sakralna w. IX w P. nawiązywała do najstarszej starochrześc. i w jakim z kolei razem z nią wpłynęła na architekturę węg. w. XI i późniejszą, co przyjmuje Cibulka, okażą dopiero przyszłe badania.

Zachowane w Keszthély, Szombathely i Zalaapáti fragmenty płaskorzeźbionych płyt marmurowych z ornamentem plecionkowym i tematami zwierzęcymi, pochodzące prawdopodobnie z Zalaváru, jak i te, które znaleziono ostatnio w Récéskút, zaliczają się do kręgu wyrobów kamieniarskich występujących w granicach dawnego limesu między w. IX a XI. Dercsényi datuje je na czasy Stefana I, natomiast Bogyay określa jako późnokarolińskie i sądzi, że powstały w drugiej połowie IX w.

Źr.: *De conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus*, ed. W. Wattenbach, MGH SS, t. 11, 1854, s. 6—14; Kos M., *Conversio*, s. 126—40.

Lit.: J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris 1918; A. Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, Berlin—Leipzig, t. 1—2, 1924—26; L. Nagy, *Ricordi cristiano-romani trovati recentemente in Ungheria*, Atti dell' III Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana (1932), Roma 1934, s. 293 i n.; J. Cibulka, *Václavová rotunda sv. Vít, Svatováclavský sborník*, Praha, t. 1, 1934, s. 254—77 (II. Kostely podunajských Slovanů, jejich stavebníci a posvěcení); F. Cabrol — H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. 13, cz. 1, 1937, col. 1046—67 (H. Leclercq, Pannonie); L. Nagy, *Pannonia sacra*, *Emlékkönyv Szent István Király*, Budapest, t. 1, 1938, s. 29—148; A. Radnoti, *Une église du haut Moyen Âge à Zalavár*, *Études Slaves et Roumaines*, 1, 1948, s. 21—31; D. Dercsényi, *L'église de Pribina à Zalavár*, tamże, s. 85—96; Th. v. Bogyay, *Izkopavanja v Zalavaru in njihova zgodovinska razlaga*, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, N. S., 2, 1952, s. 211—48; Th. v. Nagy, *Zum Problem der Kontinuität in Pannonien*, Berlin 1952; G. Fehér, *Zalavari ásátások*, *Archaeologiai Ertesítő*, 80, 1953, s. 31—52; tenże, *Les fouilles de Zalavár (1951—1953)*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4, 1954, s. 201—65; Á. Sós, *Rapport préliminaire des fouilles exécutées autour de la chapelle du château de Zalavár*, tamże, s. 268—74; Th. v. Bogyay, *Die kunst- und kirchengeschichtliche Bedeutung der Ausgrabungen von Mosapure-Zalavár*, *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie*, t. 1, cz. 2: *Frühmittelalter*, Baden-Baden 1954; L. Karaman, *A propos de l'église de Pribina à Blatnograd — ville de Balaton*, *Archaeologia jugoslavica*, 1, 1954, s. 91—6; Th. v. Bogyay, *Mosapure und Zalavár*, *Südost-Forschungen*, 14, 1955, s. 349—405; G. Fehér, *A dunántúl lakossága a honfoglalás korában*, *Archaeologiai Ertesítő*, 83, 1956, s. 25—38; tenże, *Beiträge zum Problem des ungarisch-slavischen Zusammenlebens*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8, 1957, s. 169—318; Th. v. Bogyay, *Zum Problem der Flechtwerksteine*, *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie*, t. 3: *Karolingische und*

Ottonische Kunst, Wiesbaden 1957, s. 262—76; G. Gentz — L. Gerö, *A Balaton környék műemlekei*, Budapest 1958; Th. v. Bogyay, *Der Eintritt des Ungarntums in die christlich-europäische Kultur-gemeinschaft im Lichte der Kunstgeschichte*, *Südost-Forschungen*, 18, 1959, s. 6—29; F. Fülepp, *Neuere Ausgrabungen in der Cella Trichora von Pécs (Fünfkirchen)*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9, 1959, s. 399—417; A. Sós, *Wykopalska w Zalavár*, *Sl. Ant.*, 7, 1960, s. 211—305; Th. v. Bogyay, *Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, *Südost-Forschungen*, 19, 1960; J. Rados, *Magyar építészettörténet*, Budapest 1961, s. 25 i n.; K. Sági, *Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpusztá*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9, 1961, s. 397—459; A. Cs. Sós, *Zalavár-Récéskút*, *Archaeologiai Ertesítő*, 89, 1962, s. 270—1; 90, 1963, s. 304—5; 91, 1964, s. 260—61; taż, *Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár*, Budapest 1963; *Die Geschichte der Völker Ungarns bis Ende des 9. Jahrhunderts. Führer durch die Ausstellung*, *Ungarisches Nationalmuseum*, Budapest 1963; J. Cibulka, *Grossmährische Kirchenbauten*, *Sancti Cyrillus et Methodius*, Praha 1963, s. 49—117; E. Dąbrowska, *Najstarsze zabytki budownictwa sakralnego na terenie Kotliny Panońskiej*, *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Polskiej Akademii Nauk*, Oddział w Krakowie, styczeń-czerwiec, 1964, s. 4—7; B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964; A. Cs. Sós, *Archäologische Beiträge zur Frage der Gestaltung der Zentrale des Pribina*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 17, 1965, s. 87—93; taż, *Über die Fragen des frühmittelalterlichen Kirchenbaues in Mosaburc-Zalavár*, *Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart*, Wiesbaden 1966, s. 69—86; Th. v. Bogyay, *Kontinuitätsprobleme im karolingischen Unterpannonien*, tamże, s. 62—9; A. Cs. Sós, *Ausgrabungen von Zalavár*, *Cyriilo-Methodiana*, Köln — Graz, w druku; taż, *Die slawische Bevölkerung Transdanubiens (Pannoniens) im 9. Jahrhundert*, w druku; E. S. Nagy, publikacja nowszych materiałów wykopaliskowych w Zalavár, w przygotowaniu.

[Lech Kalinowski]